

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА

УДК 330.303

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ «ЕКОНОМІКИ ПРАВА» ЯК НАУКОВОЇ ТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ В КРАЇНАХ СВІТУ І СУЧАСНЕ ФОРМУВАННЯ «ЕКОНОМІЧНОГО ПРАВА» В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ

*О. Ф. Скакун, академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор,
Кримський економічний інститут
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»*

Репрезентовано історичні етапи становлення «економіки права» як наукової і навчальної дисципліни в державах світу. Охарактеризовано роль учених — економістів і юристів, що здійснили найбільший внесок у цей процес. Розглянуто сучасне формування «економічного права» як галузі права юристами (за участю економістів) в Україні та Росії.

***Ключові слова:** економіка права, економічна теорія права, економічне право, економічні відносини, правове регулювання економічних відносин, економічний підхід до права.*

***Постановка проблеми.** Право як соціальний феномен є об'єктом дослідження не тільки юридичних наук. Інтерес до нього постійно виявляють різні соціальні науки, беручи як предмет вивчення зрізи, частини, характерні риси і вияви цього феномену як об'єкта. Давню увагу праву приділяє економічна наука, що зумовлено тісним взаємовідношенням права і економіки, їх двосторонньою взаємодією.*

У найбільш загальному вигляді сутність цього напрямку можна сформулювати так: аналіз права з позицій методології економічної науки. Відомо, що основною парадигмою економічної науки є теорія вибору, а ключовою категорією у взаємодії економіки і права (розгляд права як одного з чинників впливу на економіку) — право власності. Саме розвиток теорії права власності вплинув на формування економіки права.

Сьогодні юридична наука в Україні, Росії та інших пострадянських держав бере на озброєння результати розвитку «економіки права», досягнуті в правових системах США і країн Західної Європи. Переконливими видаються аргументи

вчених-економістів, що наводяться на користь доцільності використання економічної теорії для аналізу права: 1) можливість чітко впорядкувати сукупність правових норм, спираючись на організуючі принципи, надані економічною теорією; 2) можливість виявити і запобігти економічним негативним наслідкам у ході реалізації нормативних актів, прийнятих законотворчим органом [1, с. 12–13]. Корисність вивчення права з використанням економічного інструментарію підкріплюється тим, що: 1) набір прав, наданих у процесі покупки, обміну товарів на ринку, визначає їх цінність; 2) від набору прав власності залежить розміщення ресурсів і цін на матеріальні блага; 3) урахування впливу правових норм на діяльність (поведінку) особи робить реальними економічні моделі, а також рекомендації з питання ефективності здійснення економічної політики [1; 3]. Актуальність постановки питання зумовлена відносною новизною розвитку в Україні таких напрямів, як «економіка права (економічна теорія права)» та «економічне право» і поки що недостатнім їх взаємоузгодженим вивченням юридичною і економічною науками.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Хоча в Україні поставлене питання не одержало спеціального висвітлення вченими, проте вони його торкалися тією чи іншою мірою (Д. Вовк, А. Гриценко, О. Гриценко, І. Єфименко та ін.). Більш предметно економіка права (як напрям наукової діяльності і предмет юридичної освіти) вивчалася в Росії (О. Алпатов, Г. Вельяновський, Г. Бальсевич, М. Одінцова, В. Тамбовцев та ін.). Так, Г. Бальсевич взяла за критерій встановлення етапів історичного розвитку економіки права методологію науково-правових шкіл, що займалися цією тематикою, і на цій підставі виділила три етапи: 1) позитивізм, доктриналізм (XVIII – початок XX століть); 2) правовий реалізм (1920–1970 рр.); 3) школа критичних правових досліджень (1970 р. до нашого часу) [2, с. 61–63]. Аналіз праць зазначених учених і тих, що стали предметом їх розгляду, дав певний матеріал для висвітлення теми статті з позицій їх значення для розвитку юридичної науки України.

Формулювання цілей. Мета статті — запропонувати деталізовану в часі періодизацію становлення економіки права в США та країнах Західної Європи, коротко охарактеризувати кожний з етапів, акцентуючи увагу на внеску окремих, у тому числі українських, учених у розвиток цього напрямку, та відзначити актуальність процесу формування в Україні та Росії «економічного права» як галузі права.

Виклад основного матеріалу. Як наукова і навчальна дисципліна економіка права (економічна теорія права) виникла у другій половині XX ст. і активно розвивалася в США, спираючись на матеріали судової практики. І тільки наприкінці XX – на початку XXI ст. вона одержала визнання в Європі. Спочатку економіка права, що формувалася у країнах Західної Європи, використовувала практику судів США та американську дослідницьку і навчальну літературу. Нині магістерська програма з економіки права, що базу-

ється на співробітництві економістів і юристів та визнана в університетах ЄС, деяких інших державах, наближена до нормативно-правової практики континентальних (романо-германських) правових систем.

У процесі становлення економіки права можна виділити такі етапи:

1) витoki сучасної економічної теорії корисності (раціонального вибору), що застосовувалися до права, містяться у працях Ч. Беккарія, І. Бенґама (використав до кримінального права), К. Маркса, пізніше — у працях американських учених — прибічників інституціональної економічної теорії, зокрема Д. Коммонса (XVIII – початок XX ст.).

2) відсутність інтересу в більшості вчених до економічного аналізу інститутів, включаючи правові інститути (20-ті – перша половина 50-х років XX ст.). До меншості — зацікавлених учених (що є винятком) можна віднести економіста А. Дайрєктора, який працював на факультеті права університету Чикаго із 40-х років XX ст. і вимагав від юристів неодмінного використання економічних методів при аналізі права, зокрема при дослідженні проблем антимонопольного законодавства, корпоративного права, банкрутства та ін. Саме цим він посприяв активізації досліджень із зазначених юридичних проблем;

3) активне цілеспрямоване та систематизоване вивчення взаємозалежностей між правом і економікою в США (друга половина 50-х — початок 60-х років XX ст.): Г. Беккер, Г. Калабрєзі, Р. Коуз. Відродження економічного аналізу права почалося з роботи Г. Беккера «Расова дискримінація» (1957) і його статті «Злочин і покарання: економічний підхід». Тут уперше застосовано понятійний апарат неокласичної економіки для аналізу неринкових форм взаємодії (добродійність, любов, злочини) [3, с. 282–352]. Вихід за межі економічних галузей (захоплення традиційно неекономічними галузями аналізу, такими як злочинність, расова дискримінація, демографічне «виробництво» домогосподарств і под.) дало підставу Г. Беккеру називати напрям, що розвивається, «економічним імперіалізмом» [3, с. 29].

Р. Коуз у статті «Проблема соціальних витрат» [4, с. 87–141] увів в економічну теорію поняття «трансакційні витрати»¹, показав, що у сфері їхньої дії розподіл прав власності впливає на ефективність розміщення ресурсів. Не аналізуючи конкретних правових норм, він сформулював, як відзначає В. Тамбовцев, загальний економічний підхід «до інтерпретації будь-якої юридичної системи» [5, с. 27].

Що стосується внеску юриста Г. Калабрєзі в розвиток економіки права, то він поданий змістовною статтею «Деякі ідеї з приводу розподілу ризику і деліктного права» (1961), у котрій акцентовано на простих економічних принципах як базі для аналізу права. Підхід Г. Калабрєзі відрізняється від чиказької школи більшою

¹Трансакційні витрати – витрати на укладання угоди, включаючи витрати ресурсів, витрати часу на пошук покупця або продавця, вимір якості товару, ведення переговорів, складання договору, контроль за дотриманням договірних зобов'язань, можливі втрати (як наслідок складання неповного або неефективного договору).

нормативністю, а також підвищеною увагою не стільки до ефективності правових норм, скільки до їхньої справедливості [2, с. 60–71]. Незважаючи на деякі розходження в нюансах інтерпретації, загальне у значенні праць Р. Коуза та Г. Калабрезі полягало у тому, що в них економічний підхід було застосовано до правових інститутів у цілому, тобто до права як соціального інституту [5, с. 29];

4) остаточне становлення економіки права в США і Великій Британії, що виразилося у збільшенні публікацій наукового і навчального характеру та введенні нової літератури в навчальні програми юридичних шкіл (70-ті роки ХХ ст., випуск восьми журналів, а також монографій, підручників, енциклопедій із цієї тематики).

На цьому етапі значущий внесок в утвердження економіки права як нового напрямку науки та освіти здійснив один із талановитих представників чиказької школи Р. Познер¹. У праці «Економічний аналіз права» (1972) він узагальнив усі минулі й сучасні досягнення в галузі економіки права, включаючи власні. Зокрема, він високо оцінив заслуги Р. Коуза, Г. Беккера та Г. Калабрезі як «засновників нової економічної теорії права» [6, с. 31–32]; визначив основні завдання економіки права; вказав на необхідність пояснювати в єдності існуючі правові норми (або структуру правової системи в цілому) і поведінку, на яку ці норми впливають. Р. Познер обґрунтував доцільність використання економічного інструментарію при аналізі галузей права (контрактного, сімейного, трудового, фінансового, кримінального), а також законодавства про неумисне заподіяння шкоди, антимонопольного законодавства та ін.

Поява його праці з економічного аналізу права зарядила остаточному конституюванню «Law and Economics» як повноцінного наукового напрямку та зростанню інтересу до нього серед молодих дослідників;

5) утрата лідируючих позицій чиказькою школою економіки права (друга половина 70-х – початок 80-х років ХХ ст.) у результаті інтенсивної критики з боку теоретичних напрямів, що активно розвинулися на той час: інституціональної економічної теорії права, австрійської школи економіки права, поведінкової економіки права тощо. Представники цих напрямів поставили під сумнів витлумачення чиказькою школою правової системи з огляду на її ефективність; обвинувачували її в тому, що вона мало уваги приділяє політичним процесам, які значно впливають на функціонування правової системи; докоряли в неврахуванні впливу поведінкових особливостей людей на функціонування правових норм та ін.;

¹ Р. Познер – професор права і суддя Апеляційного суду 7-го округу США, брав активну участь у випуску журналів: «Journal of Law and Economics» (1958), «Journal of Legal Studies» (1972). Йому належить праця «Економічний аналіз права», яка у США витримала п'ять видань за період 1972–2004 рр. В Україні перекладена С. Савченко українською ця праця вийшла одним томом – 862 с. (Харків: Акта, 2003). В Росії у перекладі на російську за редакцією В. Тамбовцева вона вийшла у 2 т. Т. 1. – 544 с., Т. 2. – 464 с. (М.: ИНФРА-М., 2005). Праця Р. Познера розцінюється як підручник і як наукова монографія: в ній здійснено економічний аналіз практично всіх галузей права, як цивільного, так і кримінального, а також процесуального.

6) подолання чиказькою школою економіки права різкої критики, що пролунала на її адресу, урахування низки критичних зауважень (еволюції правових норм та їх впливу на поведінку людей), розвиток нових ідей, відновлення лідерства в конкурентній взаємодії при опорі на традиційну для неї теорію раціонального вибору (кінець 80-х — 90-ті роки ХХ ст.).

Утвердження економіки права як перспективного наукового напрямку у країнах континентального права — Німеччини, Італії, Нідерландах, а також у Скандинавських країнах (90-ті роки ХХ ст.). Визнання напрямку «право і економічна теорія» частиною сучасної європейської юридичної та економічної освіти;

7) розширення просторових меж запровадження економіки права в науковий і навчальний процес — країни Північної і Латинської Америки, Азії, також Ізраїль, Росія, Україна (початок ХХІ ст.). Так, учені України, що досліджують і розвивають зазначений науковий напрямок, віддають перевагу назві «економічна теорія права», а не «економіка права», але одноставні із сучасними російськими та попередніми американськими і західноєвропейськими фахівцями в тому, що незалежно від назви він має базуватися на системному зв'язку методологічних основ економіки і права [8; 18] та презентувати себе як один із напрямів економічної науки. До того ж, ті з учених, що вживають ці назви як взаємозамінні, у стислу категорію «економіка права» вкладають зміст «економічна теорія права» або «економічний аналіз права». Про це свідчать або назви навчальних видань, або назви їх частин і глав [1; 5].

Крім розвитку напрямку «економіка права» («економічної теорії права»), інноваційною технологією юридичної науки України і Росії наприкінці другого десятиліття їх незалежності стало виведення економічного права як галузі права [9–11; 13]. Предметом економічного права визнаються економічні відносини, що складаються у процесі економічної діяльності та породжують правові відносини. Не будучи простим віддзеркаленням економічних відносин [7; 15], правові відносини можуть виникати тільки в тих сферах економіки, які об'єктивно потребують правової регламентації.

Оскільки в основі побудови макромоделі економічного права знаходяться норми конституційного, фінансового та підприємницького (господарського) права, предмет економічного права подається вченими ширше. Це економічні відносини, реалізовані як публічними, так і приватними суб'єктами економічної діяльності у процесі перерозподілу фінансових і нефінансових активів, а саме матеріальних ресурсів країни [11, с. 57].

Виділення «економічного права» як галузі внутрішньодержавного права відбувається шляхом об'єднання таких галузей права, як фінансове, підприємницьке та інститутів інших галузей права, норми яких регулюють економічні суспільні відносини, що реалізуються публічними і приватними суб'єктами економічної діяльності у процесі перерозподілу матеріальних ресурсів держави [11–14].

Можна констатувати, що на порядок денний у юридичній науці України й Росії поставлено питання про цілеспрямоване формування «економічного права» як правової галузі. Якщо систематизувати усі галузі економічного права, які досліджують українські і російські вчені, то їх можна представити так: економічне (внутрішньодержавне) право, економічне міжнародне право, економічне право Європейського Союзу [10].

Висновки. Передумовою і основою економічного підходу до права, що зусиллями економістів і юристів втілюється у розвиненій економічній теорії права, можна вважати усвідомлення того, що конгломерат правових норм будь-якої держави має спиратися на внутрішню економічну логіку, відповідно до якої людина поводить себе економічно раціонально, — керуючись своїм економічним інтересом, вона намагається максимально задовольнити свої потреби; реагує на стимули, створювані правом: оцінює альтернативи у процесі вибору економічного блага, послуги чи діяльності; орієнтується не тільки на ціни тих благ, які можна придбати на ринку, а й на правові норми, вбачаючи в них систему неявних вартостей, що стимулюють правомірну поведінку і попереджають чи припиняють неправомірні вчинки тощо.

Незважаючи на те, що потреба юристів в економічному інструментарії виникла на початку ХХ ст., він слабо використовувався ними до середини того самого століття. Саме економічна теорія змогла запропонувати новий інструментарій для аналізу права (правової системи), у якому відчували потребу юристи. Спочатку економічний підхід застосовувався до питань регулювання, антимонопольного законодавства, податків, а потім поширився й на інші галузі права — кримінальне, трудове, сімейне. У свою чергу розвиток правових теорій, орієнтованих на використання досягнень економічної та інших наук, відкрив шляхи для формування економіки права (економічної теорії права) як наукової і навчальної дисципліни.

Нині в Україні і Росії економісти поглиблюють аналіз структури взаємозв'язків економічних і правових відносин, розкривають особливості їх взаємної зумовленості [1; 5; 7; 9], а юристи, враховуючи їх теоретико-економічні положення, обґрунтовують необхідність розвитку «економічного права» як окремої галузево-правової спільності в юриспруденції [1; 5; 7; 9].

У цих двох назвах — економіка права (або економічна теорія права) і економічне право (або право економіки) акценти є різними, але взаємопов'язаними. У розвиток напряму економіки права (економічної теорії права) значний внесок зробили економісти, а юристи на певному етапі активно посприяли його формуванню. Щодо економічного права як нової галузі внутрішньодержавного права, то поштовх до його розвитку в Україні і Росії був даний об'єктивними і суб'єктивними чинниками. До об'єктивних чинників можна віднести економічні метаморфози, пов'язані з розвитком ринкових відносин, формуванням нормативної бази для їх регулювання, оформленням таких галузей права, як гос-

подарське, фінансове тощо; до суб'єктивних чинників — перехід до ідеологічного та методологічного плюралізму, вироблення нового праворозуміння (за рахунок переборення вузьконормативістського тлумачення права), використання досвіду вітчизняних юристів-міжнародників, які, не без впливу економістів, умотивували існування міжнародного економічного права [15; 16].

Економіка права (економічна теорія права) і економічне право (право економіки) є двома сторонами пов'язаного процесу: 1) поглиблення знань про взаємовплив і взаємодію економіки і права на внутрішньодержавному, європейському та міжнародному рівнях (теоретичний аспект); 2) встановлення і реалізація шляхів правового забезпечення ефективного розвитку економіки на зазначених рівнях (практичний аспект).

Слід наголосити на тому, що завдяки розвитку економіки права (економічної теорії права) розширилася предметна сфера юриспруденції, з'явилася новітня економічна методологія пізнання права. Теорія держави і права як світоглядна, методологічна основа для юридичних наук, що базується на сполученні різних методологій (формально-логічна, діалектична, соціологічна, системна, аксіологічна, історична, культурологічна, антропологічна та ін.), має збагатити свою методологію за рахунок концептуальних ідей, парадигм, методів, принципів економічної методології.

На окрему увагу заслуговують сучасні концепції «публічного економічного права» в зарубіжних країнах та інші питання, пов'язані зі спробами формування «економічного права» в Україні і Росії. Потребує спеціального аналізу статус «економічного права»: це галузь, чи надгалузь права? Адже при позначенні галуззю права «економічне право» за змістом зображене ширше і точніше, як міжгалузєва правова спільність, система норм різних галузей права, що регулюють економічні відносини.

Зустрічне взаємоузгоджене вивчення юристами й економістами багатьох аспектних питань співвідношення економіки і права сприятиме не тільки чіткому усвідомленню подальших перспектив розвитку «економіки права» і «економічного права», а й ефективному правовому регулюванню економічних відносин (власності, розподілу, обміну, оплати праці та ін.), що складають економічну основу суспільства, його каркас.

ЛІТЕРАТУРА

1. Одинцова, М. И. Экономика права : учеб. пособие / М. И. Одинцова. — М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. — 430 с.
2. Бальсевич, А. Экономика права: предпосылки возникновения и история развития / А. Бальсевич // Вопр. экономики. — 2008. — № 12. — С. 60–71.
3. Беккер, Г. Человеческое поведение: экономический подход // Избранные труды по экономической теории: пер. с англ. / Г. Беккер. — М. : ГУ ВШЭ, 2003. — 672 с.

4. Коуз, Р. Проблема социальных издержек / Р. Коуз : пер. с англ. // Фирма, рынок, право. — М. : Дело; Catallaxy, 1993. — 192 с.
5. Тамбовцев, В. Л. Право и экономическая теория: учеб. пособие / В. Л. Тамбовцев. — М. : ИНФРА-М, 2005. — 224 с.
6. Познер, Р. Экономический анализ права / Р. Познер; пер. с англ. ; под ред. В. Л. Тамбовцева. — СПб. : Экон. школа, 2004. — Т. 1. — 544 с.
7. Гриценко, А. А. Економіка і право: структура взаємозв'язків / А. А. Гриценко // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Економічна теорія та право. — 2010. — № 1. — Х. : Право, 2010. — С. 7–16.
8. Гриценко, О. А. Економічна теорія права: проблеми та перспективи розвитку / О. А. Гриценко // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Економічна теорія та право. — 2010. — № 1. — Х. : Право, 2010. — С. 17–30.
9. Вовк, Д. О. Економіка і право: проблеми розуміння співвідношення / Д. О. Вовк, І. А. Єфименко // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Економічна теорія та право. — Х., 2011. — № 2 (5). — С. 135–146.
10. Анакіна, Т. М. Поняття джерел економічного права Європейського Союзу / Т. М. Анакіна // Формування європейського правового простору: історія і сучасність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 20 трав. 2011 р. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». — Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2011. — С. 27–30.
11. Ашмарина, Е. М. Экономическое право Российской Федерации (предмет и метод, система и структура, источники правового регулирования) / Е. М. Ашмарина, Г. Ф. Ручкина // Государство и право. — 2012. — № 8. — С. 57–65.
12. Ашмарина, Е. М. От финансового права — к экономическому праву / Е. М. Ашмарина // Государство и право. — 2011. — № 11. — С. 59–67.
13. Ручкина, Г. Ф. От предпринимательского права — к экономическому праву / Г. Ф. Ручкина // Государство и право. — 2012. — № 2. — С. 118–122.
14. Ашмарина, Е. М. Экономическое право как инновационная технология российской правовой науки / Е. М. Ашмарина, Г. Ф. Ручкина // Вопр. экономики и права. — 2011. — № 37. — С. 27–53.
15. Богуславский, М. М. Международное экономическое право / М. М. Богуславский. — М. : Междунар. отношения, 1986. — 303 с.
16. Вельяминов, Г. М. Основы международного экономического права / Г. М. Вельяминов. — М., 1994. — 108 с.

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ «ЕКОНОМІКИ ПРАВА» КАК НАУЧНОЇ І УЧЕБНОЇ ДИСЦИПЛІНИ В СТРАНАХ МИРА І СОВРЕМЕННЕ ФОРМИРОВАНИЕ «ЕКОНОМІЧЕСКОГО ПРАВА» В УКРАЇНІ І РОСІЇ

Скакун О. Ф.

Представлені історическі етапи становлення «економіки права» как науочної і учебної дисципліни в країнах світу. Охарактеризована роль уче-

ных — экономистов и юристов, которые внесли наибольший вклад в этот процесс. Рассмотрено современное формирование «экономического права» как отрасли права юристами (при участии экономистов) в Украине и России.

Ключевые слова: экономика права, экономическая теория права, экономическое право, экономические отношения, правовое регулирование экономических отношений, экономический подход к праву.

THE STAGES OF «ECONOMY OF LAW» AS A SCIENTIFIC AND ACADEMIC DISCIPLINE IN THE STATES OF THE WORLD. THE CURRENT FORMATION OF THE «ECONOMICAL LAW» IN THE UKRAINE AND RUSSIA

O. F. Skakun

There are historical stages of the «Economic Law» as a scientific and academic discipline in the states of the world, the role of scientists — economists and lawyers, who have made the greatest contribution to this process, are submitted. The current formation of «Economic Law» as a branch of law by lawyers (with the participation of economists) in the Ukraine and Russia is reviewed.

Key words: the economics of law, the economic theory of law, economical law, economic relations, the legal regulation of economic relations, the economic approach to law.

УДК 331.522.4.003.5

СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА ПРАЦІ: МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ВЛАСНОСТІ НА РОБОЧУ СИЛУ

*Л. С. Шевченко, доктор економічних наук, професор
Національний університет «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»*

Проаналізовано сутність соціальної безпеки праці. Доведено, що забезпечення праці має базуватися на визнанні та захисті прав власності працівника на робочу силу. Одним із головних механізмів соціальної безпеки праці є економічне партнерство найманих працівників і роботодавців.

Ключові слова: соціальна безпека праці, соціальний ризик, власність на робочу силу; економічне партнерство.